

David Chandler

A neoliberalizmuson túl: reziliencia, a komplexitás kormányzásának új módja

Bevezetés

Resilience Thinking című nagy hatású könyvük előszavában Brian Walker és David Salt a következő gondolatot fejtik ki: „Komplex világban élünk. Bárki, akinek ezen összetett világ valamely aspektusának irányítása a feladata, hasznát fogja venni annak, ha a reziliencia jelenségével és néhány vonatkozásával nagyobb mértékben tisztába kerül” (Walker és Salt 2006: xiv). Ebben a kiinduló felvetésükben annak egyre mélyebb megértése tükröződik, hogy az életünk egy komplex világban szorosan összekapcsolódik a rezilienciaalapú gondolkodás jelentőségének felismerésével, ami szükséges e komplex világ irányításához.¹ Ahhoz tehát, hogy a rezilienciaalapú gondolkodást mint potenciális választ vagy megoldás iránti igényt elemezni tudjuk, létfontosságú annak meghatározása, hogy mi az, ami a „komplex” világ vagy élet ontológiájának problematikájába beletartozik.

Jelen tanulmány azon feltételezés elemzésére tesz kísérletet, hogy ez a kibontakozó komplexitás – vagy a komplexként felfogott élet, mint a kormányzás tárgya – szükségszerűen a kormányzáson belül a „reziliencia” kérdését új formában hívja életre. Az itt következő fejezetekben a kialakuló komplex élet ontológiáját fogjuk tisztázni, és hangsúlyozni fogjuk, hogy jóllehet a komplex élet a liberális redukcionista és lineáris megközelítésekre immunis

¹ Forrás: Beyond neoliberalism: resilience, the new art of governing complexity, *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*, 2(1): 47–63, Copyright 2014 © Resilience: International Policies, Practices and Discourses. Hungarian translation © *Replika*.

Ahogy Andreas Duit, Victor Galaz, Katarina Eckerberg és Jonas Ebbesson megjegyzik, a komplexitásontológiák kihívás elé állítják a liberális modernista társadalomtudományokat és azokat a kormányzási racionalitásokat, amelyekre épülnek:

„...mivel a társadalomtudományok kutatási módszerei, majd hogyanem függetlenül a háttérben meghúzódó episztemológiáktól, lineáris és statikus ontológiára épülnek. Egészében véve, a mainstream társadalomtudományokban erős hajlam mutatkozott arra, hogy a világot úgy ragadják meg, mint amelyet lineáris és valószínűségi viszonyok irányítanak, e viszonyok pedig elvben megismerhetők a módszertani individualizmusra épülő elemzési technikák révén, amelyek célja az empirikus adatok varianciájának csökkentése, ezáltal pedig a szabályszerűségi és korrelációs mintázatok feltárása (Duit et al. 2010: 363–368).

relacionális terminológiában ragadható meg, más – nemlineáris és nem redukcionista – formákban azért szüksége van kormányzásra. Az élet komplexitása irányítható, de a liberális vagy neoliberalis „élettől” igen eltérő módon.

Az élet komplexitásának, határainak és lehetőségeinek tudatosulása többek között azt eredményezte, hogy a kormányzást a „létező neoliberalizmus” nyilvánvaló válságával összefüggésben gondoljuk újra.² Ezek a megközelítések szembementek a „felülről lefelé” történő kormányzás különböző liberális modernista felfogásaival, ehelyett a kormányzást „alulról felfelé” képzelték el. A neoliberalis intézkedések nagymértékben szabályozó és intervencionista rezsimekké álltak össze, ami a neoliberalizmus „elméleti” felfogásával jól láthatóan ellentétbe került. Amellett fogunk érvelni, hogy a rezilienciaalapú megközelítés a létező neoliberalizmus tudással kapcsolatos kijelentéseinek radikális kritikáját nyújtja, és felveti, hogy a hierarchikus kauzális szerkezet és a társadalmilag meghatározott interaktív kimenetekkel kapcsolatos feltételezések még mindig túlságosan szorosan kötődnek egyfajta liberális modernista ontológiához.

A komplexitás megjelenése

Az életet a természet- és társadalomtudományok az 1920-as években kezdték el komplexként szemlélni – vagyis a haladásba vetett liberális modernista hit megrendülését követően, melyet az első világháború (1914–1918) öldöklései és az 1917-es bolsevik forradalom által kiváltott rémület okozott. A komplexitáselmélettel foglalkozók ezt a változást nem annyira a kultúra vagy a politika területén, hanem sokkal inkább bizonyos tudományos felfedezésekben érték tetten. Ilyen volt például az, amikor 1927-ben Werner Heisenberg a kvantummechanikában felfedezte a „határozatlansági elvet”, melynek lényege, hogy apró részecskék esetében a kvantumok szintjén lehetetlenség egyidejűleg megmérni a tömeget és a lendületet, s így a teljes információhoz való hozzáférés nem lehetséges, ami pedig a tudomány előrelépő képességét ássa alá (Mitchell 2009, valamint Prigogine és Stengers 1984). Az 1920-as évek óta a klasszikus mechanisztikus felfogást fokozatosan kiszorította az egyre növekvő „határozatlanság” hangsúlyozása, vagyis az interakciós folyamatok korlátozott megérthetőségének elméleti keretbe foglalása, annak érdekében, hogy a kimeneteket meg lehessen jósolni.

Mielőtt még a komplexitáselmélet a közelmúltban a társadalomtudományokon belül hódító útján elindult volna, a tudás korlátozottságával kapcsolatban kiterjesztett formájában a Heisenberg-féle „határozatlansági elv” – a káoszelmélet – volt a legnépszerűbb tudományos elmélet. 1987-ben a James Gleick által írt *Chaos: Making a New Science* [Káosz: egy új tudomány születése] igazi bestsellerré vált, mivel a káoszelmélet legáltalánosabb elveit és történetét ismertette meg a szélesebb olvasóközönséggel (Geick 1998). Tulajdonképpen a kimenetek megjósolhatatlan változatosságáért hosszú távon azt a felismerést tették felelőssé, hogy nem lehet egy időben egy részecske helyzetét, tömegét és lendületét megmérni.

2 A „létező neoliberalizmust” – Neil Brenner és Nik Theodore (2002: 349–79) értelmezésében – egyre inkább nagymértékben beavatkozó és szabályozó gyakorlatok összességének tekinthetjük, amely miatt így a teoretikus neoliberalizmus, illetve a neoliberalizmus mint politikai gyakorlatok összessége között diszkrépancia mutatkozik.

A káoszelmélet tehát a kiindulási körülmények fontosságára irányította rá a figyelmet, vagyis azt hangsúlyozta, hogy apró, észrevehetetlen különbségek – ismétlődő iteráció hatására – hosszú távon jelentős hatást képesek gyakorolni. A komplexitáselmélet egyszerű vagy zárt rendszerek esetében szintén ezen az ontológiai talajon állt, azzal a különbséggel, hogy egy disszipatív rendszerben rendezetlenség helyett inkább rend jön létre, ha egyszerű kapcsolódási folyamatokat egymás után sokszor megismétlünk.³

Az episztemológia szintjén mindkét megközelítés működőképességük bizonyult, mivel mindkettőt azt hangsúlyozta, hogy a többszörösen determinált interaktív folyamatokat nem lehetséges megismerni, ezzel pedig aláásták az univerzális lineáris feltételezéseket. Az egyszerű komplexitást egy zárt rendszeren belül tehát oly módon lehet felfogni, hogy az interaktív folyamatokból kibontakozó önszerveződés révén rendet hoz létre, s mint ilyen, az első generációs rendszerelméletekkel, például Niklas Luhmannéval, a közgazdasági neoinstitucionalista Douglass North nemergodikus rendszerekkel kapcsolatos munkáival vagy Manuel DeLanda együtteselméletével (*assemblage theory*) is rokon (Luhmann 1995; North 1999 és DeLanda 2006). A lineáris vagy redukcionista megközelítéseket tehát arra hivatkozva lehetett elvetni, hogy nem képesek az interakciót megragadni, ami pedig az oksági láncolat megértéséhez kulcsfontosságú (Toffler 1984; Cilliers 1998: viii-ix). Mindazonáltal a látszólagos véletlenszerűség – amit a kiindulási körülmények apró eltérései okoznak – még mindig felfogható volt oly módon, mint aminek hátterében egy törvények által működtetett világ mechanisztikus felfogása húzódik meg.

Míg a káoszelmélet és a komplexitás determinisztikus megközelítése episztemológiai kritikát fogalmaz meg azzal kapcsolatban, hogy törvények által meghatározott determinizmusok alapján a világ megragadható volna, a kibontakozó vagy általános komplexitás megközelítései az episztemológiai korlátokon túl az objektív megismerhetőség radikálisan eltérő ontológiájával kecsegtetnek. Az általános vagy emergens komplexitás rendszerei, szemben a determinisztikus vagy autopoietikus zárt rendszerekkel, kívülről nem megfigyelhetők. Az emergens komplex élet és a kormányzás intézkedései közötti interakció nyitottnak tekinthető, s mint ilyen, tele van immanens lehetőségekkel.⁴ Azt, hogy ez a változás mit jelent, Jean-François Lyotard már a 70-es évek végén felismerte és hangsúlyozta.

Lyotard értelmében a kölcsönhatások bonyolult determinisztikus vagy zárt rendszerben *de facto* lehetetlen a rendszer kiindulási állapotát (vagy az összes független változót) teljes körűen meghatározni, hiszen ez túl sok erőforrást emésztene fel. Olyan ez, mintha az uralkodó tökéletesen pontos térképet szeretne birodalmáról készíttetni, és az egész országának megparancsolná, hogy e térképészeti kérdés megoldására fordítsa minden energiáját, közben pedig az ország gazdaságilag csődbe menne, hiszen semmi másra nem jutna erőforrás (Lyotard 1993: 119–120). Ugyanakkor

3 Ahogyan Norman Farmer és J. Doyne Packard megjegyezték, ebből kiindulva a komplexitáselmélet a káoszelméletnek csak „kapcsolódó ellentétpárja” lehet; idézi Resnick (1999: 14).

4 Zárt komplex rendszerek esetében a kívülről érkező politikai intézkedések kimenetelét a rendszeren vagy együttesen belüli kölcsönhatások fogják meghatározni, ezért a kimenetek nemlineárisak lesznek (vagyis annak a rendszernek a belső természete határozza meg, amelybe a politika beavatkozott, nem pedig a kívülről érkező beavatkozás maga). Komplex kölcsönhatások nyitott rendszerében a kormányzat nem képes kívülről „beavatkozni”, hanem maga is a problémába ágyazva jelenik meg, ezért inkább a folyamatos önreflexió jellemző rá, ahelyett, hogy a cselekvő külsődleges pozíciójában jelenne meg vagy instrumentális ok-okozatiságot feltételezne. Lásd ezzel kapcsolatban például Byrne és Callaghan (2014: 86–106).

ez a korlátozás csupán a pontos tudás és az ennek eredményeként létrejövő hatalom effektivitását kérdőjelezi meg. Elvi lehetőségük érintetlen marad. A klasszikus determinizmus továbbra is felállítja a rendszer ismeretének rendkívül drága, de elgondolható határát (Lyotard 1993: 121).

Fontos hangsúlyozni a különbséget egyrészt egyszerű komplexitás esetében a nemlineáris kimenetek determinisztikus ontológiája, másrészt az általános komplexitáselmélet emergens kauzalitásának megragadása között. A kalkuláció, az ellenőrzés vagy az irányítás nem lehetséges az általános komplexitáselmélet szerint, azonban a megismerhetetlenség nem rejtett determinizmusokból táplálkozik (mint az egyszerű komplexitás esetében), de nem is véletlen vagy szerencse eredménye. Lyotard szemléletesen leírta, hogy az emergens komplexitás megközelítése hogyan változtatta meg a tudás és a megismerhetetlenség ontológiáját, ahogyan arra is rámutatott, hogy ez milyen hatással van a szubjektum és objektum közötti modernista különbségtételre. Egy liberális episztémén belül szükség van rejtett determinizmusok feltételezésére – ahogyan Einstein mondta, Isten nem kockajátékos –, a tudással kapcsolatos kérdések episztemológiai jellegűek, vagyis az ok-okozati kapcsolatok feltárásához csak még több tudásra van szükség. Az általános komplexitáselmélet esetében – amelyben a statisztikai szabályszerűségek (rendek) kialakulása nem köthető egy „legfőbb Meghatározóhoz” – a természet vagy maga az élet emergens hatalomként jelenik meg, amely se nem determinált, se nem teljesen véletlenszerű:

Ha [Isten] bridzset játszana, akkor a „kezdeti véletleneket”, amivel a tudomány találkozik, immár nem az oldalaival szemben közömbös kockának tulajdonítanák, hanem egy fortélynak, vagyis több lehetséges tiszta stratégia között a véletlenre bízott választásnak (Lyotard 1993: 123).

A komplex emergens rend problémája nem abból adódik, hogy többet kellene tudnunk ahhoz, hogy tudásunk kirakósába a hiányzó darabkákat beilleszthessük, hanem itt ontológiai természetű problémáról van szó, vagyis a probléma ott keresendő, hogy egyáltalán mi az, amit meg lehet tudni (és ez nem lineáris vagy törvények által meghatározott), nem pedig ott, hogy hogyan tudjuk a szemünk elől elrejtett valóságot feltárni.

A kormányzással összefüggésben a tudás és a megismerhetetlenség három különböző episztéméje bontakozik ki, amelyek jól körvonalazhatók Donald Rumsfeld híressé vált kijelentése alapján, melyet 2002-ben tett, amikor az Egyesült Államok védelmi minisztere volt.⁵ Az első, modernista vagy liberális episztémé felfogásában az, hogy „tudjuk, hogy mit tudunk”, a kormányzás célja szempontjából alapvetőnek számít, ez pedig azon a lineáris és egyetemes feltételezésen nyugszik, hogy az emberekkel kapcsolatos dolgok törvényeire és szabályszerűségeire vonatkozó tudás folyamatosan felhalmozható. A második, neoliberais episztémé kevesebb hangsúlyt fektet azokra a dolgokra, amelyekről „tudjuk, hogy ismerjük őket”, hiszen azokból csak mesterséges és potenciálisan kontraproduktív feltételezések adódnak, amelyek az élet interaktív komplexitását nem veszik figyelembe. Míg a politikai intézkedések kimenetele inkább a kormányzás tárgyának belső determinisztikus oksági viszonyainak függvénye, a tudás e vakfoltjai feltárhatók, és a hatékonyabb politikai intézkedések érdekében a társadalmi interakcióval kapcsolatban mélyrehatóbb szociológiai és ant-

⁵ Az Egyesült Államok Védelmi Minisztériuma, „New Briefing”, <http://www.defense.gov/transcripts/transcript.aspx?transcriptid¼2636> (megtekintve 2002. február 12-én).

„[...]vannak olyan dolgok, amelyekről tudjuk, hogy ismerjük őket. Vannak dolgok, amelyekről tudjuk, hogy nem ismerjük őket. Aztán vannak azok a dolgok, amelyekről nem tudjuk, hogy nem ismerjük őket.”

ropológiai tudás megszerzését teszik szükségessé. Tudásunk legkritikusabb vakfoltjait tehát azok a dolgok jelentik, amelyekről „tudjuk, hogy nem ismerjük őket”, vagyis a meghatározottság rejtett folyamatai, amelyekről tudjuk, hogy nem ismerjük őket teljesen. A *resilience studies* megközelítései számára, mivel az emergens kauzalitás vagy az általános komplexitás területével foglalkoznak, azon dolgokkal kapcsolatban, amelyekről „tudjuk, hogy nem ismerjük őket”, nem léteznek determinisztikus jellegű ismeretek, amelyek az ok-okozatiság szintje alatt, annál mélyebben fejtenék ki hatásukat. A reziliencia nyitottabb interaktív ontológiájában az emergens ok-okozatiság szempontjából azoknak a dolgoknak van központi jelentőségük, amelyekről „nem tudjuk, hogy nem ismerjük őket”, ami azt jelenti, hogy az esetleges kimenetek a konkrét kauzalitást csak az eseményt követően teszik láthatóvá, mivel a kimenetek előre nem megjósolhatók.

Ebből a kormányzás három különböző rezsimje bontakozik ki, amelyek közül a kormányzás technológiájaként mindegyik különböző módon operacionalizálja az „életet”. Maga a komplexitáselmélet olyan fogalmi mezőt hoz létre, amelyben a nemlineáris ok-okozatiság (vagyis a lineáris modernista ok-okozatisággal kapcsolatos feltételezések cáfolata) nem csak episztemológiai szinten, hanem egy mélyebb ontológiai szinten is elgondolható.⁶ A leg-egyszerűbb szinten a kormányzás tárgyát oly módon lehet felfogni, mint amelyet determinált, de komplex kauzalitás alakít ki – ami gyakran a kulturális evolúció, az interszubjektív megértés belső folyamatai vagy társadalmi gazdasági útfüggőség formájában jelentkezik –, ez viszont problémát okoz abból a szempontból, hogy politikai intézkedések által ezekre a folyamatokra hogyan lehet hatást gyakorolni. A komplexitás e determinisztikus felfogásában a szubjektum (a kormányzó aktor) és a tárgy (amelyet itt komplexként kell elgondolni) továbbra is meg van különböztetve egymástól. A problematikán kívül még mindig létezik egy liberális szubjektum – oly módon, mintha csak egy tudós vizsgálná a komplexitás kérdését az ökoszisztémában, vagy egy liberális megfigyelő azt fontolgatná, hogyan avatkozzon be egy komplex társadalmi rendbe.

A komplexitás egy tágabb felfogásában a szubjektum és a tárgy között elmosódik ez a választóvonal, mivel világossá válik, hogy a kormányzó/megismerő szubjektum nincs különleges helyzetben a problematika szempontjából, hanem maga is szükségszerűen és mindig része ennek a viszonyoknak. A modernista értelmezési keretek válságával párhuzamosan a világ alternatív ontológiai szemléleteként az emergens vagy általános komplexitás jelenik meg a legesélyesebb trónkövetelő szerepében – vagyis arra a kérdésre nyújt alternatív megoldást, hogy az életet miként lehet a kormányzás tárgyának tekinteni. Ebben az értelemben az általános komplexitás megközelítéseit a társadalomtudományokban jelenleg végbemenő új materialista „ontológiai fordulat” támogatóinak lehet tekinteni,⁷ amely fordulat arra mutat rá, hogy egy komplex ontológia hogyan képes olyan radikális lehetőségeket biztosítani, amiket a kormányzás liberális formái kizártak.

A társadalomtudományokban a komplexitásmegközelítéseket tehát egy olyan kontinuumon érdemes elképzelni, amelynek egyik végén a komplexitás mint problematika a politikai intézkedések instrumentális eszközeként jelenik meg, a másik végén pedig a komplexitás azon felfogásai találhatók, amelyek a szubjektum és a tárgy efféle megkülönböztetésének lét-

6 Byrne és Callaghan (2014) az egyszerű determinisztikus megközelítéseket ötvözik a governmentális neoliberais formáival, mégis amellett érvelnek, hogy az emergens általános komplexitásra épülő megközelítések a társadalomtudományokban új és progresszív felismerésekhez vezethetnek.

7 Lásd például Connolly (2013); Coole és Frost (2010); Bennett (2010).

jogosultságát megkérdőjelezzük. A kontinuum két végpontját az érthetőség kedvéért egyrészt a létező neoliberalizmus kormányzati racionalitásaként, másrészt rezilienciában történő gondolkodásként fogjuk jelölni. (Az első esetben olyan szabályozó gyakorlatok együtteséről van szó, ahol az intézkedések tárgya a komplexitással összefüggésben van megkonstruálva, míg a második esetben a kormányzás már nem egy külsődleges problematikába történő beavatkozásként, hanem a problémába történő beágyazottság önrreflexív felfogásaként jelenik meg.)

A piac mint deus ex machina?

A rezilienciaalapú gondolkodás számára tehát nem új a komplex élet ütköztetése az emberi társadalmi konstrukció megtévesztő leleményességével. Ahogyan Foucault megállapítja, azon reflektív önismeret részeként, hogy mit jelent kormányozni, a kormányzás minden liberális formájának szüksége van arra, hogy az uralom belső korlátait nyilvánvalóvá tegye – a kormányozható/kormányozhatatlan élet konstrukciója tehát sok tekintetben elválaszthatatlan attól, hogy mit jelent liberálisan kormányozni (Foucault 2008: 10–22). A rezilienciában az a sajátos, hogy a komplex élet itt nem a kormányzati akarat korlátjaként jelenik meg, hanem azon dolgokat testesíti meg, amelyekről „nem tudjuk, hogy nem ismerjük őket”, azonban ezek a kormányzati akarat megalapozásaként jelennek meg. Ehhez viszont szükség volt a liberális érvelés módosítására vagy visszajára fordítására, különösen azon a kulcsfontosságú területen, ahol a korlátok belsővé vagy a kormányzati akarat részévé válnak: a politikai gazdaságtan területéről van itt szó, amely elvileg saját „igazságmechanizmusait” azzal a szándékkal állítja elő, hogy ezzel a liberális kormányzati akarat által létrehozott igazságmechanizmusoknak gátat szabjon (Foucault 2008: 35).

Az általános vagy emergens komplexitás ontológiájára épülő rezilienciaalapú gondolkodás tehát az élet komplex jelenségként való elgondolásának liberális és neoliberalis formája mellett egy önálló harmadik kormányzati episztémének tekinthető. A komplex élet tárgyként való megragadásának e válfaja, valamint a komplexitás integrálása a kormányzati gondolkodásba leginkább a neoliberalizmusnak volt köszönhető, amely a komplexitást a kormányzati gondolkodásba beemelte, és csak sokkal kisebb mértékben volt szó a komplexitás kizárásáról, valamint az egyetemes racionális és lineáris gondolkodási mód elfogadásáról. A komplexitásnak a rezilienciát alapul vevő elgondolására épülő önálló kormányzati módja tehát csak akkor bontható ki, ha a neoliberalizmust kormányzati módként fogjuk fel.⁸

Empirikusan a komplexitás teoretizálásának népszerűvé válása a társadalomtudományokban, különösen a politikai gazdaságtan területén az állami intervenció „felülről lefelé” történő kiterjesztésére adott válaszként fogható fel, amely intervenció célja a két világháború közötti gazdasági és társadalmi válság enyhítése volt – az Egyesült Államokban ilyen volt a New Deal, az Egyesült Királyságban a keynesianizmus, valamint természetesen Oroszországban és Németországban a sztálinizmus és a náciizmus.⁹ A neoliberalizmus mint válasz elméleti szinten a második világháborút követően körvonalazódott, és azt állította,

⁸ Itt Foucault-t parafrázeáljuk Foucault (2008: 22n) alapján.

⁹ Ebben az értelemben Foucault alapján azt mondhatjuk, hogy a modern neoliberalizmus esetében nem a párti szimpátiák újjáéledése vagy a „gazdaság felszabadításának” gazdasági igénye jelenik meg, hanem a politikai bizalmatlanság egyfajta „felülről” történő kormányzati beavatkozás elterjedésével szemben, amire a liberális uralkodó szabályrendszer válságának előidézőjeként tekintenek (Foucault 2008: 68–70, 116–118, 130–134).

hogy a felülről lefelé történő beavatkozás szükségszerűen a liberális szabadságjogok erodálódásához fog vezetni, valamint hogy a kormányok aktív beavatkozásainak szükségszerűen az „alulról felfelé” logikára kellett épülniük, amelyek a hatékony piaci és demokratikus rendszerek előfeltételeinek megteremtésére irányultak. Az államoknak a piaccal összhangban, nem pedig a piaccal szemben vagy a piaci folyamatok szintje fölött kellett kormányozniuk, mivel így elősegítették az alulról érkező kezdeményezéseket, ahelyett, hogy felülről irányítottak vagy ellenőrzést gyakoroltak volna.

A neoliberais eszmeirányzat képviselői tehát amellet érvelnek, hogy a komplex életbe történő politikai beavatkozáshoz szükséges tudás nem a tudás azon típusába tartozik, amelyre az emberiség az ok-okozatiság univerzális szabályszerűségeit tételező modernista társadalomtudományok térnyerése idején tett szert. Lényegileg ahelyett, hogy a neoliberalizmus a kormányzati akarat területeit (ez jogokkal és érdekekkel rendelkező racionális és autonóm szubjektumok felett gyakorolt kormányzati tevékenységet jelent) és a komplex élet önszerveződésének egy ezekhez képest külsődleges területét (itt a *laissez faire* szellemében beavatkozástól mentes társadalmi és gazdasági szférára kell gondolni) egymástól elhatárolná, a kormányzati gondolkodáson *belül* mutatja fel a komplexitást (vagyis azokat a dolgokat, amelyekről „tudjuk, hogy nem ismerjük őket”) (Foucault 2008: 131). A gyakran archetipikus neoliberais elméletalkotónak tekintett Friedrich von Hayek, a tudomány és technika hozadéka ellenére, a newtoni vagy másfajta „természettörvényeket” pusztán társadalmi konstrukciónak tekintette (Hayek 1952). Hayek szemében a valóság megismerését nem a tudományos és technológiai törvények megismerése jelentette, hanem az adaptív tudás olyan egyéb formái, amelyek elsajátítása utánzás és kulturális átörökítés révén megy végbe:

[Az ember] számára a viselkedési szabályok, amelyek hatására saját cselekvését a környezethez hangolta, kétségkívül fontosabbak voltak, mint az a „tudás”, hogy a többi dolog hogyan viselkedett. Másképpen fogalmazva: az ember nyilvánvalóan a helyes cselekvést leggyakrabban anélkül sajátította el, hogy tudta volna, miért ez volt a helyes cselekvés, és a szokásnak továbbra is jobb hasznát veszi, mint a megértésnek (Hayek 1978a: 8).

Hayek szemében – és vele együtt Walter Lippmann, John Dewey, valamint a mai filozófiai pragmatisták, új materialisták, poszthumanisták és a nemreprezentációs elmélet (*non-representational theory*), valamint a cselekvőhálózat-elmélet képviselői felfogásában – nincs kapcsolat egyrészt a technikai és tudományos haladás, másrészt a kormányzati akarat modernista elképzelései között – ez utóbbiak abból a feltételezésből indultak ki, hogy a technikai és tudományos tudás a kormány számára lehetővé teszi, hogy intézkedéseinek kimenetelét nagyobb mértékben irányítsa vagy ellenőrzése alatt tarthassa.¹⁰ Jóllehet a descartes-i vagy newtoni konstruktivizmus absztrakt technikai vagy tudományos törvények felállítása esetében – és a természettudományokban is részben (de csak korlátozottan) – működőképesnek bizonyulhat, az emberi világot nem igazán lehet efféle konceptuális konstrukciók és a gondolkodás ezen elnagyolt eszközeivel megérteni (Hayek 1978b: 125–141). A „valódi” komplex élettel szemben a modernista értelmezési keretek tehát nagymértékben túlértékelték az emberi gondolkodás erejét (Hayek 1978a: 22). Hayek ezért úgy gondolta, hogy a komplex életet a liberális „megismerés” módszereivel nem lehet megérteni, e módszerekkel

10 Hayek megközelítésében: „A saját civilizációját tudatosan létrehozó ember képe abból a hibás intellektualizmusból táplálkozik, amely az emberi észet oly módon fogja fel, mint amely kívül áll a természetten, és amelyben a tudás és az okoskodás képessége a tapasztalattól függetlenül jelen van” (1960: 22).

nem lehet összeegyeztetni – és hogy azon dolgok világa, amelyekről „tudjuk, hogy ismerjük őket”, sokkal kisebb szerepet játszik, mint ahogyan a döntéshozók gondolták:

Manapság majdhogynem szentségtörést követ el az, aki felveti, hogy a tudományos tudás nem egyenlő minden tudások összességével. Ha belegondolunk, rá fogunk jönni, hogy a tudásnak van egy nagyon fontos, jóllehet rendezetlen formája, amelyet nem lehet tudományosnak nevezni abban az értelemben, hogy nem általános szabályok ismeretét feltételezi: az idő és a tér sajátos körülményeinek ismeretéről van itt szó. Ebben a tekintetben gyakorlatilag minden embernek van valamennyi előnye a többi emberhez képest, amennyiben általa kiaknázható információk birtokában van, de ennek kiaknázására csak akkor van lehetősége, ha az ezen információtól függő döntéseket ő hozhatja meg, vagy a döntés az ő aktív részvételével születik meg (Hayek 1945: 519–530).

Hayek és a klasszikus liberalizmus hívei úgy gondolták, hogy míg a kormányoknak nincs hozzáférésük a komplex valósággal kapcsolatos tudáshoz (ami itt azon dolgok körét jelenti, amelyekről „tudjuk, hogy nem ismerjük őket”), a piac a gazdasági-társadalmi élet komplex interakcióit közvetett módon hozzáférhetővé tudta tenni. A piac (mint a komplex interaktív és episztemológiai nem hozzáférhető élet „igazsága”) itt a lokális és specifikus tudásokat egymással az árak mint indikátorok révén összekapcsoló eszményi közvetítő mechanizmusként jelenik meg. Ebben a megközelítésben a piacnak létfontosságú szerepe van a komplex élet feltárásában és hozzáférhetővé tételében, és a jövőbeli viselkedések számára is iránymutatást nyújt – hogyan érdemes az embernek ehhez a valósághoz igazodnia, ebből a valóságból ismeretekre szert tennie. Itt a komplex valóság a belső viszonyokból – nem pedig absztrakciók és mesterséges társadalmi konstrukciók révén – bomlik ki, és olyan egyértelmű módon válik láthatóvá, hogy az ármechanizmusok által megjelenített „tudás” elsajátításához sem elméletre, sem pedig önreflexióra nincs szükség.

A komplex élet neoliberális értelmezése alapján azt a tanulságot lehet megfogalmazni, hogy a kormányzati akaratnak nem a külvilág megtervezésére és irányítására kellene törekednie, hanem a piaci jelzéseket megfelelő módon értelmezve az evolúciós adaptáció hatékonyabb formáira kellene összpontosítania. Hayek felfogásában „az emberi tudás szükségszerű tökéletlensége és ebből adódóan a szükség egy olyan mechanizmus iránt, amely révén a tudás folyamatosan kommunikálható és beszerezhető”, összefüggésbe hozható a kölcsönös piaci kapcsolódások eredményével, ami rámutatott arra, „hogyan bontakozik ki a megoldás olyan emberek interakcióiból, akik mindegyike csak részleges tudással bír” (Hayek 1945: 530). A meglévő tudáson kívül nem volt szükség új tudásra, hiszen a piac megszervezte ezt a tudást. Hayek itt Alfred North Whiteheadre hivatkozik (akinek munkásságát ma már jóval szélesebb körben elismerik):

Tökéletesen téves az a tankönyvek és kiváló emberek beszédeiben vissza-visszatérő közhely, hogy mindig végig kell gondolnunk, hogy mit fogunk csinálni. Szerintem éppen ennek ellentéte van szükség. A civilizáció fejlődése azt jelenti, hogy egyre több olyan fontos műveletet végzünk, aminek végiggondolására nincs többé szükségünk (Hayek 1945: 528).

Hayeket magának az emberi észnek az episztemológiai problémája foglalkoztatta. A piacra itt a *deus ex machina* szerepe hárult: feloldotta a kormányzati és egyéni akarat korlátaival kapcsolatos problémákat, és indirekt módon lehetővé tette a komplex élethez való hozzáférést, mégpedig anélkül, hogy ehhez tudatos reflexióra lett volna szükség. Kritikai elméleti megközelítésként a neoliberális képes volt megfogalmazni, hogy a komplex élet hogyan szorította határok közé a politikai intézkedések lehetőségeit, de arra már nem tudott megoldással szolgálni, hogy e korlátoktól hogyan lehetne megszabadulni olyan esetekben, amikor

a politikai intézkedések elkerülhetetlenek. A politikai intézkedések újragondolásának szükségességével a neoliberális megközelítések csak a politikai jobb/bal felosztás feloldódását és az e felosztás háttérben lévő konszenzus felbomlását követően, az 1980-as és 90-es években voltak kénytelenek szembesülni. A „létező neoliberalizmus” ekkor kezdett arra a kérdésre megoldásokat keresni, hogy a komplexitást hogyan lehet kormányozni.

A neoliberális megfontolások alkalmazásának problémáját a politikai intézkedésekre talán a Világbank neoliberális és Nobel-díjas közgazdász tanácsadója, Douglass North ragadta meg a legérthetőbb formában. North élesen fogalmazta meg a dilemmát: „Hayeknek valószínűleg igaza volt abban, hogy tudásunk legjobb esetben is csak töredékes [...] Azt azonban nem értette meg, hogy a társadalmi mérnökösödésen kívül nincs más lehetőségünk” (North 2005: 162). A neoliberális gondolkodás számára azonban a „társadalmi mérnökösödés” határozottan problematikusnak mutatkozott, mivel úgy tűnt, hogy a kormányzó hatalom által hozott intézkedésekhez nem csak a társadalmi folyamatokkal kapcsolatos tudásra, de a célok és módszerek olyan instrumentális kijelölésére is szükség volt, amelyek az intézkedések kívánatos céljainak elérését elősegítik. Ez a kormányzást érő kihívás a klaszszikus neoliberalizmus felülbírálatát tette szükségessé, mivel kormányzati intézkedésekre annak ellenére szükség volt, hogy a társadalmi interakciók és az intézményi formák kialakulásának megismerhetősége csak korlátozottnak bizonyult.

Hayek nem volt képes racionálisan számba venni a kulturális megközelítések evolúcióját és azokat a „szerves” – és se nem természetes, se nem tudatosan létrehozott – intézményeket, amelyekben e jelenségek testet öltöttek. Mindazonáltal a „létező neoliberalizmus” szellemiségét képviselő politika számára létfontosságú kérdéssé vált a hozzáférés azokhoz a dolgokhoz, amelyekről tudjuk, hogy nem ismerjük őket”. Amint azt North megállapította, ez a változás szükségszerűen azzal volt összefüggésben, hogy a neoliberális gondolkodás hogyan fogja fel a „tudatosságot” és az „emberi intencionalitást” (North 2005: 162). A kormányzás szempontjából fontosnak tűnt a szükséges tudás megszerzése ahhoz, hogy a komplex társadalmi interakciók világába instrumentálisan be lehessen avatkozni. Ezek a „tudatosságot” meghatározó kulturális és gondolati előfeltételek váltak a „lentől felfelé” meghozott politikai intézkedések célpontjává, amikor a „felülről lefelé” irányuló döntések hatástalannak bizonyultak:

Ahhoz, hogy egy változás megvalósítható legyen, szükség van a társadalom kulturális örökségének megértésére. A hatékonyabb intézmények kialakításához nem csak a hiteknek a fennálló intézmények háttérben meghúzódó struktúráját kell pontosan megértenünk, hanem azt is fel kell mérnünk, hogy a hitek e rendszere mekkora változást képes elviselni (North 2005: 163–164).

A piac tehát többé nem a komplexitás integrálásának eszközeként jelent meg, hanem azon jövőbeli dolgok produktumaként, amelyekről „tudjuk, hogy nem ismerjük őket”: ezek azok a bonyolult társadalmi interakciós folyamatok, amelyek megragadásához intervencionista eljárásokra van szükség. A neoliberalizmus ezen aktív és intervencionista megközelítését a kormányozhatóság foucault-ista kutatói és mások már alapos elemzésnek vetették alá: érzéketlenül leírták a szabályozó és technikai beavatkozás ezen formáit, amelyek az állam hatókörét a társadalmi-kulturális élet olyan szféráira is kiterjesztették, amelyekre addig a társadalmi és gazdasági döntéshozatal környezeti és gondolati kontextusát kialakító előfeltételekként volt szokás tekinteni.¹¹

11 Lásd többek között Collier (2005); Castree (2007); Dean (2010); Foucault (1996).

Reziliencia és a neoliberalizmus bírálata

A neoliberális megközelítések tehát változáson mentek keresztül: korábban a komplexitást fogalmilag a kormányzati megismerő szándék számára áthatolhatatlan episztemológiai határvonalnak tekintették, majd olyan „létező neoliberális megközelítésekké” változtak át, amelyek a társadalmi mérnökösködés instrumentális felhasználásával és a piacot szabályozó technikák alkalmazásával igyekeztek kormányozni. A kulcsmomentum az volt, hogy míg a neoliberális áramlat az 1950-es és 60-as években kritikai észrevételeit a partvonalról kiabálta be, addig az 1980-as években már kormányzati hatalom birtokosa volt, s ekkor már a komplex élet és kormányzásának problematikájára élesen rá tudott világítani. Hayek számára ez sosem jelentett problémát, mivel a komplex élet rejtett folyamatként és a kormányzati tudást korlátozó tényezőként volt jelen. Amikor a neoliberalizmus a kormányzati racionalitás rangjára emelkedett, az ellentmondások egyre jobban körvonalazódtak, mivel a döntéshozók úgy gondolták, hogy a társadalmi interakciót „korrigáló” és rendszerszintű útfüggőségekként vagy endogén társadalmi, kulturális és gondolati konstrukciókként felfogott folyamatokra támaszkodva képesek beavatkozni azokba a dolgokba, amelyekről „tudjuk, hogy nem ismerjük őket”.

Tehát míg Hayeket egyértelműen azon dolgok episztemológiai korlátai foglalkoztatták, amelyekről – a klasszikus liberális modernista felfogásnak megfelelően – „tudjuk, hogy ismerjük őket” (ez a felfogás a két világháború közötti intervencionista politika háttérben kibontakozó lineáris megközelítésben csúcsosodott ki), sosem volt kénytelen szembenézni azzal a problémával, hogy a neoliberalizmus mint kormányzati forma vajon mit tud azokkal a dolgokkal kezdeni, amelyekről „tudjuk, hogy nem ismerjük őket”. A tudás liberális megközelítésének radikális és szkeptikus kritikája tehát átalakult, és még több tudás megszerzését tűzte ki célul maga elé: ez a tudás vakfoltjainak folyamatos feltárását jelenti, amit az interakció társadalmi folyamataiba való beavatkozás megkövetel. Ehhez azonban a társadalom mélyrétegeiben kell az előfeltételekre hatást gyakorolni annak érdekében, hogy a gazdasági és politikai intézmények zökkenőmentesen és hatékonyan tudjanak működni. Azáltal, hogy az állami és piaci racionalitásokat egymással összekapcsolták, hogy a kormányzás számára megkönnyítsék a szabályozó tevékenység végzését, a neoliberális megközelítések fokozottabban törekedtek az „alulról felfelé” történő kormányzásra. E megközelítés korlátai hívták azonban életre a rezilienciára épülő megközelítést. A rezilienciaalapú gondolkodás tehát a komplexitás kormányzásának (a komplexitás beemelésének a kormányzati gondolkodásba) egy gyökeresen eltérő módozata, mivel a komplexitást nem annyira episztemológiai, sokkal inkább ontológiai problémának tekinti.

A kormányzásról való gondolkodásban a „létező neoliberalizmus” megközelítésének meghaladásában az emergens komplexitás egyre fontosabb szerephez jut. Ezt a brit kormány politikai gondolkodásával és gyakorlatával kapcsolatos példákön keresztül szemléltethetjük. Az Egyesült Királyság kormánya által 2013 júliusában közreadott dokumentum, a *Nemzeti Adaptációs Program (NAP): hogyan tegyük az országot rezilienssé a klímaváltozással szemben*,¹² jól illusztrálja ezt a változást. A társadalmi interakciók hierarchikus és determinisztikus folyamatainak pontosabb megismerése helyett, amely a „fentről lefelé” történő

12 Department for Environment, Food and Rural Affairs (DEFRA), *The National Adaptation Programme: Making the Country Resilient to a Changing Climate* (London: HM Government/DEFRA, 2013).

kormányzási technikák episztéméjébe illeszkedett, azon dolgok kerültek az érdeklődés középpontjába, amelyekről „nem tudjuk, hogy nem ismerjük őket”, ehhez pedig a kormányzás önreflexivebb formáira van szükség.

1994 és 2011 között a kormánynak volt egy programja a fenntartható fejlődés jegyében, amit 2011-ben váltott fel az NAP. A Fenntartható Fejlődés Bizottság zárójelentése aggodalomra ad okot, mivel a kormánynak a fenntarthatóság és a fejlődés kiegyensúlyozására tett erőfeszítései egyre inkább problematikusnak mutatkoztak, mert leegyszerűsítő felismerésekre és arra a feltételezésre épültek, hogy a megoldást a kormány politikai intézkedéseitől lehet remélni. Ahogyan Andrew Lee, a bizottság elnöke a szöveg bevezetőjében megjegyezte: „Egyre inkább újfajta – meglehetősen fenyegető – problémákkal kell szembenéznünk, amelyekre újfajta, rugalmas, adaptív válaszokat kell adnunk. Ehhez rendszerszintű gondolkodásra van szükség, az egészet kell látni, nem csak a részleteket. Az egyik új jelszó a „reziliencia” kialakítása lesz (Lee 2011: 5).

Az NAP nem csak országos, de helyi szinten is számos kormányzati intézkedést és koordinációs feladatot feltételez. Sőt még a külügyminiszter számára is lehetővé teszi, hogy bizonyos szervezetektől, amelyek többek között létfontosságú országos infrastrukturális elemek működtetéséért felelősek, jelentéseket kérjen azzal összefüggésben, hogy a klímaváltozás által jelentett kockázatok kezelésére milyen intézkedéseket léptetnek életbe és fognak életbe léptetni: ez az úgynevezett adaptációsjelentés-kérési hatáskör (*adaptation reporting power*) (DEFRA 2013: 9). Itt nem arról van szó, hogy a rezilienciaalapú gondolkodás ellenzi a kormányzati beavatkozást, hanem a lényeg az, hogy milyen megítélés alá esnek a politikai intézkedések – melyek alapját azok a természetes vagy meglévő kapacitások képezik, melyek azon intézményeken belüli akadályok feloldásával mozgósíthatók, amelyek a piacok és az állam működésének nem szándékolt következményeiként foghatók fel (DEFRA 2013: 7).

Az NAP jelentéséhez csatolt analitikus melléklet a természetes adaptáció korlátaira is kitér, és „mindenekelőtt a piaci válságokat, a viselkedési kényszereket, valamint a politikai és kormányzati intézkedések sikertelenségét” elemzi (DEFRA 2013: 6). A piaci diszfunkciók szükségszerűségekként jelennek meg, amelyek abból adódnak, hogy a komplexitás és emergens ok-okozatiság körülményei között a megfelelő információk nem elérhetők, azokat senki sem használja fel, mert abban hisz, hogy majd a többiek ezt megteszik, ahogyan a piaci cselekvés során a létfontosságú – legfőképpen a környezethez kötődő – közjavakat sem veszik figyelembe. De a politikai intézkedések kudarcának értelmezése még ennél is érdekesebb:

Politikai diszfunkciókról akkor beszélhetünk, amikor a szabályozás és a politikai ösztönzők rendszere akadályozza a hatékony alkalmazkodást. Többek között erre példa, amikor egymással versengő politikai célok vannak egyidejűleg napirenden. A piaci diszfunkciók koncepciójához hasonlóan, amellyel kapcsolatban korábban már megállapítottuk, hogy akadályozza a hatékony piaci megoldások megjelenését, a diszfunkcionális politikai intézkedéseket nem az intézkedések kudarcaként kell értelmeznünk, hanem a rendszer olyan vonásának kell tekintenünk, amely gátolja a hatékony politikai megoldások kidolgozását (DEFRA 2013: 7).

A rezilienciaalapú gondolkodás világossá teszi, hogy egy diszfunkcionális politikai intézkedés valójában nem egyenlő a politikai intézkedés kudarcával, hanem lehetőséget nyújt arra, hogy a nem szándékolt következmények és mellékhatások rendszerszerű folyamatairól többet megtudhassunk egy komplex világban, amelyben a diszfunkciók lehetővé teszik a

döntéshozók számára, hogy e konkrét és emergens összefüggések feltárulkozásából tanulhassanak.¹³ Egy diszfunkcionális politikai intézkedés a kormányzati diszfunkciótól eltérőként jelenik meg, ez utóbbi ugyanis arra utal, hogy a kormányzat a komplex élet alapján nem képes a leegyszerűsítő magyarázatok meghaladásának szükségességét felismerni. A kormányzati diszfunkció a reflexív adaptáció kudarcával azonos, amit a következőképpen lehet meghatározni: „amikor intézményi döntéshozatali folyamatok” a hatékony tanulást akadályozzák (DEFRA 2013: 7). A komplexitás kormányzása előtt tornyosuló akadályokat ezért nem szándékolt következmények és mellékhatások által jelentett veszélyekként veszik figyelembe (DEFRA 2013: 6).

A politikai és piaci döntéshozatal korlátait figyelembe véve a NAP abból a feltételezésből indul ki, hogy a politikacsínálás szükségszerűen folyamatos relacionális megértési törekvésé válik, s a döntéshozókat összeköti azzal a problémával, amelyet ők kormányzati irányítás alá szeretnének vonni, ahelyett, hogy azt egyetlen különálló döntésnek tekintenék, amelynek aztán érvényt szereznek: „A bizonytalanságból nem következik, hogy a cselekvést el kellene halasztani. Ehelyett azt jelenti, hogy a döntéshozatalnak iteratív folyamattá kell válnia, és a legújabb hozzáférhető információk alapján folyamatosan újra kell értékelni a helyzetet” (DEFRA 2013: 2). A döntéshozatali folyamatra nem az intézkedés életbe lépését megelőzően kerül sor, mint a liberális és neoliberalis episztémében, hanem egy önreflexív folyamat keretében a már meghozott döntések szövevényét szüntelenül újra kell értékelni.

Amint az Egyesült Királyság kormányának politikája egyre nagyobb mértékben igazodik a rezilienciaalapú gondolkodás által meghatározott kormányzási mechanizmusokhoz – vagyis a politikai diszfunkciókat a politika részének képező felfogás mechanizmusaihoz, illetve a visszajelzés és az adatgyűjtés iteratív politikai folyamataihoz –, a kormányzók és a kormányzottak közötti távolság is folyamatosan csökken, mivel a kormányzás racionalitása éppen a komplex élet megismerhetetlenségén alapszik. A kormányzás alapját tehát már nem kínálati vagy célorientált instrumentális politika képezi, hanem sokkal inkább a már létező folyamatok és képességek felismerése, illetve az, hogy ezeket hogyan lehet a politikai gondolkodás részévé tenni. Ebben a megközelítésben a rezilienciaalapú gondolkodást nem szűk értelemben kell felfogni, mintha kizárólag az egyének és társadalmak képességeinek fejlesztésével foglalkozna (ebben ugyanis az intézmények fenntartható és hatékony működéséhez szükséges előfeltételek neoliberalis felfogásától alig különböznek),¹⁴ hanem tágabb értelemben, vagyis egyfajta kormányzati racionalitásként, szembefordulva a kormányzás modernis-

13 Ahogyan az analitikus melléklet fogalmaz: „A »diszfunkcionális politikai intézkedés« egy bevett közgazdasági fogalom [...], de az egyes politikai intézkedésekkel kapcsolatban nem fogalmaz meg értékítéletet. A piaci diszfunkció olyan probléma, ami a piac hatékony működését akadályozza, úgy a diszfunkcionális politikai intézkedés gazdasági fogalmát sem a politikának egy adott megoldással kapcsolatos kudarcaként kell értelmezni, hanem olyan rendszerszerű problémaként kell elgondolni, amely akadályozza, hogy egy adott problémára hathatós politikai megoldást lehessen adni” (DEFRA 2013: 10. és 21. lábjegyzet).

14 A kormányzás esetében a meglévő képességekre támaszkodó rezilienciaalapú gondolkodás, illetve a hatékony intézményi működés számára elengedhetetlen egyéni és társadalmi képességek kialakítására és kidolgozására koncentrálo neoliberalizmus összemosisát részben az magyarázza, hogy a rezilienciát általában etimológiai, nem pedig fogalmi szempontból elemzik (teoretikusan gyenge lábakon álló politikai dokumentumokban és a népszerűsítő pszichológiában ez gyakran előfordul), valamint Maslow-féle kalapácsnak tekintik – a kritikai elméletek számos képviselője, különösen pedig a Foucault-ból inspirációt merítők a Foucault-féle neoliberalizmuskritikát reflektálatlanul alkalmazzák bármiféle kormányzati intézkedésre –, ami azt jelenti, hogy „ha csak kalapácsod van, akkor nagy a kísértés, hogy mindenre szögként tekints” (Maslow 2002: 15).

ta megközelítésével, amely instrumentálisan cselekszik egy olyan világban, amely a politika ok-okozaton alapuló felfogása révén potenciálisan megragadható.¹⁵

Ennek az Egyesült Királyság kormányának gondolkodására gyakorolt hatása nem csak a koalíciós kormány, de az ellenzéki formációk munkájában is tetten érhető. Michael Gove oktatásügyi miniszter főtanácsadója, Dominic Cummings például a 2013 októberében a *Guardian* honlapján közreadott „magánvéleményével” került az újságok címlapjára, melyben arról értekezett, hogy milyen lesz a jövőben, egy komplex világban az oktatás. Az írás „Néhány gondolat az oktatással és a politikai prioritásokkal kapcsolatban” [Some Thoughts on Education and Political Priorities] címmel jelent meg (Cummings 2013) az újság internetes oldalán. A 250 oldalas dokumentum legfontosabb mondanivalója az volt, hogy egy olyan világban, amelyben a komplex rendszerek működésének megértése létfontosságú,¹⁶ gyakorlatilag egyetlen interdiszciplináris képzési forma sem foglalkozik a komplex rendszerekkel, és a főbb döntéshozók semmiféle specifikus képzésen nem vesznek részt ezzel összefüggésben. Cummings értelmezésében a politikai osztály válsága nem annyira a választópolgároknak a politikával szembeni cinizmusából táplálkozott, hanem sokkal inkább abból, hogy ők maguk sem vehettek részt semmiféle képzésben azzal kapcsolatban, hogy hogyan kell a „való” világhoz viszonyulni, amelyben nemlineáris kimenetekre is számítani kell (Cummings 2013: 1).

Cummings nem egyszerűen arról beszélt, hogy a döntéshozók nem vesznek részt képzésben, illetve nem rendelkeznek ismeretekkel a komplexitástudományokkal kapcsolatban, hanem hogy az állam és társadalom viszonyaival összefüggésben rendelkezésükre álló tudás nem egyszerűen hasztalan, de egyenesen káros: „A létező politikai filozófiák nem elégségesek ahhoz, hogy a döntéshozók számára a megértést elősegítsék” (2013: 130). Ennek az az oka, hogy „a meggyökeresedett politikai filozófiák, ideértve a hagyományos konzervativizmust, liberalizmust és szocializmust is, amelyekhez a politikai vezetők háttértudása kötődik, sem a biológia, sem pedig a közgazdaságtan területén nem tudnak az evolúciós episztemológiával mit kezdeni” (2013: 130). Cummings értelmezésében mind a jobb-, mind pedig a baloldali politikai filozófiák az emberi természet egyetemesen érvényes felfogásába kapaszkodtak: a jobboldal számára a cél az egyéni felelősség univerzális erkölcsi megalapozása volt, míg a baloldal a piaccal szemben a társadalmi egyenlőség mellett érvelt. Ezek a politikai értelmezési keretek „a modern »társadalomtudományokkal« – vagyis Marxszal (a közgazdaságtanban), Freuddal (a pszichológiában), Durkheimmel (a szociológiában), Boasszal (az antropológiában) és Rawlszal (a jogtudományban) egyetemben – nagymértékben meghatározták azt a »standard társadalomtudományi modellt«, amely Cummings szerint „ma már nem tartható” (2013: 131). Cummings úgy gondolta, hogy a politikusi elitet követező generációinak a megszokott társadalomtudományi képzés helyett inkább klasszikus, premodern

15 Ahogyan a 2013-ban frissített UK Department for International Development (DfID), Growth and Resilience Operational Plan megállapítja: „A termékfejlesztést, az irányelvek és a politikai tanulmányok kidolgozását kevésbé fogjuk a »kínálati piacra« alapozni, ehelyett a peer to peer jellegű, horizontális tanulási folyamatokat és tudáscserét fogjuk támogatni olyan új technológiák kiaknázásával, mint az online közösségi tudástárak és kollaboratív platformok, hogy ezzel elősegítsük az érintettek között a legszélesebb körű interakció kialakulását.

16 [...] a legtöbb érdekes rendszer – legyen szó fizikai, mentális, kulturális vagy virtuális rendszerekről – komplex, nemlineáris, és olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek számtalan kölcsönhatásból vagy interakcióból származnak. Az összes lehetőség kimerítő feltérképezése nem lehetséges. A felfoghatatlan és nem szándékolt következmények dominálnak. A problémák csak úgy özőnlenek. A komplex rendszereket nehéz megérteni, előre jelezni vagy ellenőrzés alatt tartani” (Cummings 2013: 1).

filozófiát és transzdiszciplináris megközelítésben komplexitástudományokat kellene tanulniuk (2013: 2).¹⁷

De talán még ennél is fontosabbak voltak azok a politikai viták, amelyek a brit Munkáspárt *think tank*jén, a Public Policy Research-ön belül zajlottak. A két igazgató, Graeme Cooke és Rick Muir amellett érvelnek, hogy az Új Közmenedzsment (New Public Management) „aktuálisan létező” neoliberális politikai paradigmája kimerült (Cooke és Muir 2012: 3–19), és már csak leegyszerűsítő, szabványosított megértési keretet biztosít, amely a kreatív válaszok megjelenését akadályozza, és a kormányt nem csak tehetetlennek, de hiteltelennek is mutatja. Szükségessé vált a komplexitás ontológiájának újragondolása. Ahogyan Cooke és Muir fogalmaznak:

Az Új Közmenedzsment elméleti alapjait a társadalomtudományokon belül megjelenő új áramlatok elkezdték aláásni. Többek között a komplexitás-közgazdaságtanra támaszkodó hálózati megközelítés úgy véli, hogy a társadalmi problémák komplex rendszerek részét képezik, amelyek esetében nem lehet mechanikus módon beavatkozni. Ahelyett, hogy a kormányok a kívánatos kimeneteket „parancsnoklás és ellenőrzés” révén próbálják meg elérni, inkább azon körülmények kialakítására kellene törekedniük, amelyek az adott probléma által érintett sokféle cselekvő számára lehetővé tennék, hogy azt maguk oldják meg. Ez a megközelítés a kísérletezésnek, a decentralizálásnak és az intézményépítésnek a korábbi megközelítésnél nagyobb fontosságot tulajdonít (Cooke és Muir 2012: 6).

Everyday Democracy: Talking Centre-Left Politics Beyond State and Market című könyvében Marc Stears, az Oxford University politikaelmélet-professzora és a Munkáspárt-vezér, Ed Milliband fő beszédírója Geoff Mulgannal,¹⁸ a Munkáspárt korábbi fő stratégájával arról vitatkozik, hogy az államnak hogyan kellene működni (Stears 2011 és 2012: 35–44). Amellett érvel, hogy a kormányzás hagyományos bal/jobbs megközelítése helyett az állam vagy a piac irányításában a kormányzatnak a „mindennapi demokráciának” kellene ismét érvényt szereznie. Stears természetesen hangsúlyozza, hogy a „mindennapi demokráciát” nem szabad összetéveszteni a régi vágású liberális képviselői demokráciával:

[...] nem azt mondom, hogy meg kellene tanulnunk a régi demokráciát éltetni. A Westminster és Whitehall nevekkel fémjelzett, centralizált politikai pártokra és rituális választási kampányokra épülő demokrácia ma már nem képes nemzetünk szükségleteit kielégíteni. Sok ember nem szavaz, és még kevesebben lépnek be valamilyen pártba. De azt sem mondom, hogy az alkotmánymódosításról vagy a választójogi reformról részletekbe menő elméleti vitába kellene bocsátkoznunk (Stears 2011: 5).

A „mindennapi demokrácia” lényege a társadalmi kapcsolatok megerősítése, és nem sok köze van a képviselői demokráciához, ami azt feltételezi, hogy a „kimenetelékért” a kormányok felelősek, míg a társadalomra mindössze az a feladat hárul, hogy néhány évente passzívan elszámoltassa őket. A „mindennapi demokráciának” nincs köze a „felülről lefelé” vagy az „alulról felfelé” történő kormányzáshoz, ehelyett a társadalom rezilienciájára épül,

¹⁷ A komplexitással kapcsolatos tudás elitista implikációit előrelátó módon már maga Lyotard kiemelte, amikor hangsúlyozta: a modernista metanarratíva vége azt jelenti, hogy az egyetemek által nyújtott tudástréning a tömegek esetében a technikai képességek átadására fog redukálódni, míg az eliteknek „az addig függetlennek tekintett adatsorok összekapcsolásához” szükségük lesz „gazdag fantáziájukra” (Lyotard 1993: 112, 115).

¹⁸ Korábban Gordon Brown főtanácsadója, valamint a Kormány Stratégiai Egységének igazgatója és a Miniszterelnöki Hivatal politikai vezetője.

amely az egyszerű emberekben meglévő relacionális képességeket veszi alapul. Ezek azok a képességek, amelyek megkerülésére vagy elnémitására az instrumentalizált neoliberális intézkedések a társadalom szférájában törekszenek.

Stears felfogásában a piaci racionalitásokra egyre inkább úgy lehet tekinteni, mint amelyek a komplexitás kormányzásában semmivel sem teljesítenek jobban, mint a hierarchikus állami racionalitások, amelyek helyét átvették. Ez az a pont, ahol a rezilienciaalapú gondolkodás a piacot a komplex élet racionalitásának hordozójaként elgondoló neoliberális megközelítésetől elszakad:

Némileg leegyszerűsítve, egy olyan társadalom, amely a szabadpiacot élteti mindenkifelett, az embereket arra biztatja, hogy egymásra áruként, nem pedig érző és elkötelezett, egymásra utalt emberekként tekintsenek. Ez az oka annak, hogy a nagyvállalatok „humán erőforrásról”, a közgazdászok pedig olykor „humán tőkérről” beszélnek. Ebben a megközelítésben az emberek táblázatok elemeiként jelennek meg, akiket a hatalmasságok a gazdasági hatékonyság vagy siker érdekében kényükre-kedvükre ide-oda mozgathatnak (Stears 2011: 12).

A piaci racionalitások elvileg a profitabilitás hideg számítása szerint működnek, az embereket pedig manipulálандó és felhasználандó tárgyakként fogják fel, és ami a legfontosabb, a piac nem számol a relacionális kapcsolatok komplexitásával. Kizárólag a profitszerzés vezérli, és az olyan externáliákat, mint például egy közösség jólléte vagy a környezet, figyelmen kívül hagyja.

Jóllehet a piaci racionalitás kritikája fontos eleme Stears írásának, a legfontosabb itt mégis az az alternatív ontológia, amely révén a komplex élet a kormányzati gondolkodás részévé válik. Stears, aki tudósként a radikálisan demokrata gondolkodóval, Bonnie Honiggal is írt közösen egy tanulmányt (Honig és Stears 2011: 177–205), amellet érvel, hogy az instrumentális jellegű neoliberális intézkedések – a társadalmi interakciók azon részei miatt, amelyekről tudjuk, hogy nem ismerjük őket – ugyancsak kudarcra vannak ítélve. Stears itt James C. Scottnak az instrumentális és reduktív jellegű kormányzati intézkedésekkel kapcsolatban kifejtett bírálatát bontja ki, és leszögezi, hogy az államokkal tulajdonképpen az a baj, hogy „mindent egyformává tesznek” (Stears 2011 és Scott 1998: 81–82). Ez az eljárás működőképes lehet akkor, amikor „bárhol alkalmazható technikai, mechanikus megoldásra” van szükség, de a komplexitás korában már nem működik, ekkor ugyanis rugalmas válaszokra van szükség, amelyek „figyelembe veszik a lokális sajátosságokat, vagy gyors és árnyalt cselekvésre van szükség” (Stears 2011: 20–21). „És ami még ennél is fontosabb – jegyzi meg Stears – az »államok« standardizáló hajlama korántsem lehetőség, a létezés egy fajtája, hanem az államok elkerülhetetlen sajátossága.” Az állam fogalmából nem kiiktatható elem (Stears 2012: 39).

Stears szerint ahelyett, hogy a piac érdekeit tartaná szem előtt, az államnak a társadalomra támaszkodva kell kormányoznia: fel kell ismernie a meglévő kapacitásokat és képességeket, és az is kívánatos lenne, ha az államok az instrumentális állam és a piaci racionalitások körüli vitában elutasítanák a bal/jobbs felosztást. Szemmel láthatóan mind a jobb-, mind a baloldali modernista racionalitások gátolták természetből adott képességünket arra, hogy egymással együttműködjünk, újítsunk és közös érdekekre épülő közösségeket létrehozunk. Stears megközelítésében a közösség eleve rendelkezik potenciális képességekkel, de ezeket az államra épülő megközelítések figyelmen kívül hagyják, mivel a közösséget csak a kormányzás passzív tárgyaként képesek számításba venni:

Ebben a történetben [a Munkáspárt korábbi megközelítésében, ahogyan azt Geoff Mulgan képviselte] az állampolgárok passzív szereplőkként jelennek meg egészen addig, amíg valaki nem kényszeríti őket arra, hogy egy bizonyos módon viselkedjenek. Mulgan felfogásában az állampolgárok gyakran egységes „közösségként” jelentek meg, akik helyett az állam minden feladatot elvégzett – egyszerűen csak annyiban változik a helyzet, hogy különböző kormányok különbözőfajta államokat működtetnek, és ezek különböző feladatokat végeznek el. A kormányok kényszerítő üzemmódban ellenőrzik és irányítják a közösséget. Szolgáltató üzemmódban bizonyos dolgokat adnak a passzív állampolgároknak. Relacionális üzemmódban pedig valamilyen módon létrehozzák a társadalmi interakció új mintáit, amelyek közös célok megvalósítására, a tudás, az erőforrások és a hatalom megosztására irányulnak (Stears 2012: 31).

Stears rámutat arra, hogy nem csak a „felülről lefelé” történő kényszerítési üzemmóddal vagy a szolgáltatások nyújtásával van probléma, hanem a társadalmi interakció különböző mintáit előállító „relacionális” üzemmóddal is. Az általa megfogalmazott bírálat alátámasztására Stears a genetikatudományból hoz példát, és az idegtudomány által vizsgált, „az agyban lévő jutalmazó folyamatokra” utal, amelyeket „a hatékony kooperáció vált ki”, valamint a humán földrajzot és a premodern filozófiát hívja segítségül, hogy bebizonyítsa, a „mindennapi demokrácia”, amely a közösségek létező gyakorlatainak és felfogásainak szerepére igyekszik a hangsúlyt fektetni, az előrelépés termékeny lehetőségét biztosítja (Stears 2011: 31).

A Munkáspárt két főtanácsadója, vagyis Stears és Mulgan között meglévő nézetkülönbség fontos, mivel ráirányítja a figyelmet arra a különbségre, amely egyrészt a determinisztikus komplexitással kapcsolatos neoliberális megközelítések, másrészt pedig az emergens kauzalitásra építő rezilienciaalapú megközelítések között fennáll. Ahogyan Stears megjegyzi:

Az állam, ha a *megfelelő módon* cselekszik, a kapcsolatok kialakulását elő tudja segíteni. Úgy hiszem, ez kell, hogy legyen az első számú célja egy olyan államnak, amelynek megvalósítására törekszünk. Politikai intézkedéseinknek nem azt kell maguk elé céllal kitűzniük, hogy az állam valahogyan jobban viszonyuljon állampolgáraihoz, hanem azt, hogy számukra elősegítse, hogy egymással hatékonyabban léphessenek kapcsolatba [...] a kettő közötti különbség óriási: ha az állam mindig (vagy legalábbis szinte mindig) a standardizációt helyezi előtérbe, akkor *közvetlen erőfeszítései sosem lesznek képesek egy teljességgel relacionális kultúra kibontakozását elősegíteni*. Erőfeszítéseit szétöredezi a monitorozás, az ellenőrzés, a felügyelet [...] és az „auditkultúra”, amelyek mind létfontosságú modern vejejárói a standardizáló törekvéseknek. Ez azt jelenti, hogy azokat a szolgáltatásokat, amelyeket relacionális módon szeretnénk biztosítani, *az állam közvetlen beavatkozásától valamilyen mértékben óvni kell* (Stears 2012: 42).

Míg Mulgan mellett érvelt, hogy az államnak neoliberális módon kell működnie ahhoz, hogy hatékonyan be tudjon avatkozni és irányítani tudja a piacokat annak érdekében, hogy majd képessé váljon bizonyos társadalmi kimeneteleket előállítani és a közösségekkel közvetlen kapcsolatot kiépíteni, Stears az állami beavatkozásra, az adaptációra és a rezilienciára való természetes képesség korlátozójaként vagy megrontójaként tekint; ezek ugyanis már meglévő képességek, amelyeket aláásná az, ha a kívánatos célok elérése érdekében instrumentálisan „irányítani” próbálnánk őket. Ahogyan Cooke és Muir megállapítják, Stears politikával kapcsolatos felfogásában fokozatos eltolódás tükröződik: eltolódás a véges determinisztikus „kimenetelek” felől az autonóm működésű és nyitott „folyamatok” felé:

Ez a bíráló olyan politikát javasol, amely nem törekszik egy ismert, azonosítható végállapot felé. Elveti az utópiát és magába építi a bizonytalanságot. Ha levonjuk ebből a megközelítésből a logikus tanulságokat, akkor megállapíthatjuk, hogy az radikális kiindulási alapot tudna biztosítani a balközép számára, amely – olyan jelszavak hangoztatásával, mint „egyenlőség – régóta a kívánatos társadalom különböző „víziói” alapján határozza meg önmagát. Leegyszerűsítve, Stears tulajdonképpen az objektív kimenetek hajszolásának feladására biztat, ehelyett ugyanis a politikának a folyamatok – különösen pedig a kapcsolatok kialakulását könnyítő folyamatok – elősegítésére kellene összpontosítania. Az pedig, hogy az emberek e „módozatokat” – egyéni- és kollektív – milyen specifikus „célok” elérésére használják fel, saját elhatározásuk függvénye. Ez Stears szerint egyszerre jelent szabadságot és felelősséget az állampolgárokra nézve (Cooke és Muir 2012: 9).

Stears megfogalmazásában a „rezilienciaalapú gondolkodásnak” (ahogyan arra jelen írásunkban is hivatkoztunk) az a célja, hogy szakítson a kormányzás liberális és neoliberalis megközelítésével, amelyek cél-eszköz programok kidolgozását és megvalósítását tűzték zászlajukra, és a szabályos időközönként megtartott választásokon ezek alapján lehet róluk ítéletet lehet mondani. Az általános komplexitás világában a kormányoktól nem várható el, hogy tudják, mely politikai intézkedések működőképesek és melyek nem, és főként nem kényszeríthetik azokat a világra, akár lineáris üres viasztáblának, akár az „alulról fölfelé” szerveződő determinisztikus társadalmi interakciós folyamatok nemlineáris eredményének tekintjük is azokat. A komplex élet neoliberális megközelítésével szemben – legyen szó az állami hatalom korlátozásának lehetőségéről vagy a társadalmi ok-okozatiság felfogásáról – a rezilienciaalapú megközelítés Stears megfogalmazásában (valamint számos politikai és tudományos elemzésben) amellel érvel, hogy a kormányzást át kell szervezni annak érdekében, hogy magának az életnek a kreatív és önszerveződő energiáira építeni lehessen.

Konklúzió

A rezilienciaalapú gondolkodás a kormányzásnak a kauzalitás determinista vagy lineáris felfogására alapozó modernista és liberális megközelítéseinek elutasításában mutatkozott a leginkább termékenynek. A liberális univerzalista megközelítések számára a politikai döntéshozatal „felülről lefelé” irányul, és azon dolgok megszilárdult ismerete határozza meg, amelyekről „tudjuk, hogy ismerjük őket”, valamint az ok-okozatiság általánosítható felfogása jellemzi. Az egyszerű vagy determinisztikus komplexitásontológiákra alapozó neoliberális megközelítések számára a kormányzás problematikáját mindig azok a dolgok jelentik, amelyekről „tudjuk, hogy nem ismerjük őket” – ezek a tudás azon fehér foltjai, amelyek a meghatározott relacionális kauzalitás mélyebb vagy szociológiaiabb megértését teszik szükségessé (itt az útfüggőségekre, valamint az értékek és megközelítések kulturális vagy interszubjektív átadására kell gondolni).

A nyitott rendszerekre jellemző általános vagy emergens komplexitás rezilienciaalapú megközelítései számára (ahol kormányzók és kormányzottak nem különülnek el egymástól) azok a dolgok a legfontosabbak, amelyekről „nem tudjuk, hogy nem ismerjük őket”, és amelyekre csak utólag, a probléma megjelenésekor derül fény. A kormányzás tehát – a probléma megjelenésének pillanatától – „visszafelé” történik, nem pedig „előrefelé”, vagyis nem vala-

milyen kollektív politikai cél megvalósítására törekszik. Ahhoz, hogy a megismerhetetlenség talaján állva lehetséges legyen a kormányzás, önreflexióra és rezponzivitásra van szükség egy gyorsan változó társadalomban, amelyben egyébként sem a piac, sem pedig az állam nem tűnik képesnek a szükséges változások irányítására.

A reziliencia ebben az értelemben sokkal inkább úgy fogható fel, mint egyfajta posztmodern ontológia alkalmazása a kormányzás problematikájára, semmint korlátainak megismerésére. Specifikusabban fogalmazva a rezilienciaalapú gondolkodás elhatárolja magát a létező neoliberalizmustól, amely az 1980-as évektől egészen a 2010-es évekig meghatározta a kormányzási racionalitást, és amely az államot és a piacot arra használta, hogy segítségével instrumentálisan, „alulról felfelé” próbálja meg a komplexitást kormányozni, s ezzel nagyobb mértékben beavatkozott a társadalmi interakciók világába. A neoliberális governmentális komplexitást úgy próbálta meg kormányozni, hogy instrumentálisan beleavatkozott az interaktív társadalmi folyamatokba annak érdekében, hogy az intelligens liberális cselekvő nézőpontjából – aki a célok meghatározása és elérése céljából képes a piac és az állam mozgatóit egyensúlyban tartani – kiigazítsa vagy módosítsa azokat. Azáltal, hogy az egyszerű komplexitás felfogását, amely a kormányzók és kormányzottak között húzódó szubjektum/tárgy választóvonalat elutasítja, a rezilienciaalapú gondolkodás leszögezi, hogy a kormányzás csak neminstrumentális módokon lehetséges: csak úgy, ha nem feltételezzük külsődleges cselekvői pozíció létét, és elutasítjuk azokat az önhitt feltételezéseket, amelyek szerint a piac és az állam mozgatóinak működtetésével lehetséges lenne a társadalmi folyamatokat olyan irányba terelni, hogy a kitűzött politikai célok így megvalósulhassanak.

A rezilienciaalapú gondolkodás tehát a komplex életet alakítja át: ez már nem képez többé objektív korlátot a megismerés és a kormányzás liberális formái számára, és inkább belsővé tett ontológiai igazsággá válik, amely a kormányzás számára lehetővé teszi, hogy önmagára tudatosan reflektálni tudjon. A neoliberalizmus mint elméletek összessége, amely a liberális állami intervencionizmus korszakában kinyilvánította, hogy a komplex életet a kormányzás korlátjaként tiszteletben kell tartani, a létező neoliberalizmust érő kihívásokra adott reflexiók segítségével változáson ment keresztül, és a komplex életre az átalakítási lehetőségek pozitív lehetőségeként kezdett el tekinteni. Különösen fontos megjegyezni, hogy kizárólag a „létező neoliberalizmus” – amely célja a piaci és állami mozgatók instrumentális irányítása – jelenik meg diszkurzív formában a rezilienciaalapú gondolkodás számára problémaként. A rezilienciaalapú gondolkodás tehát radikalizálja a komplexitás neoliberalis megközelítéseit, és jelzi, hogy a neoliberalizmus – mint politikai gyakorlatok összessége – továbbra is magán viseli a liberális önteltség vonásait azon ellentmondásos vagy paradox megállapításaiban, amelyek szerint a komplex élet leegyszerűsíthető és a kormányzó hatalom által potenciálisan megismerhető. A neoliberalizmust tehát mint az elmúlt három évtized kormányzási racionalitását „humanista öröksége”, valamint amiatt éri bírálat, hogy a megismerhetetlenség fényében képtelen a kormányzást újragondolni. Míg a neoliberalizmus képtelennek bizonyult a posztmodernitásnak a kormányzást érintő következményeit kellőképpen megoldani, a rezilienciaalapú gondolkodás azt állítja magáról, hogy képes a kormányzás látszólagos talányát anélkül feloldani, hogy a karteziánus bizonyosság vagy a newtoni szükségszerűség létét feltételezné.

Köszönetnyilvánítás

Konstruktív észrevételeikért szeretnék köszönetet mondani a kézirat két anonim bírálójának, illetve Michele Leddának, Jessica Schmidtnek, Peter Finkenbuschnak és Paulina Tambakakinak.

Fordította Fáber Ágoston

Hivatkozott irodalom

- Bennett Jane, Vibrant Matter (2010): *A Political Ecology of Things*. London: Duke University Press.
- Brenner Neil és Nik Theodore (2002): Cities and the Geographies of 'Actually Existing Liberalism'. *Antipode* 34(3): 349-379.
- Byrne, David és Gill Callaghan (2014): *Complexity Theory and the Social Sciences: The State of the Art*. Abingdon: Routledge.
- Castree, Noel (2007): Neoliberal Environments: A Framework for Analysis. Working paper no. 04/07, Manchester, *Papers in Political Economy*, 10 December 2007.
- Cilliers Paul (1998): *Complexity and Postmodernism: Understanding Complex Systems*. Abingdon: Routledge.
- Collier, Stephen (2005): The Spatial Forms and Social Norms of 'Actually Existing Neoliberalism': Toward a Substantive Analytic. Working paper 2005-04, *International Affairs*, June 2005.
- Connolly, William E. (2013): *The Fragility of Things: Self-Organizing Processes, Neoliberal Fantasies, and Democratic Activism*. London: Duke University Press.
- Cooke, Graeme és Rick Muir (2012): The Possibilities and Politics of the Relational State. In *The Relational State: How Recognising the Importance of Human Relationships Could Revolutionise the Role of the State*. Graeme Cooke és Rick Muir (szerk.). London: IPPR.
- Coole, Diana és Samantha Frost (szerk.) (2010): *New Materialisms: Ontology, Agency and Politics*. London: Duke University Press.
- Cummings, Dominic (2013): Some Thoughts on Education and Political Priorities. *Guardian*. Interneten: <http://static.guim.co.uk/ni/1381763590219/-Some-thoughts-on-education.pdf>.
- Dean, Mitchell (2010): *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- DEFRA, The National Adaptation Programme, 9; see also, DEFRA, 2013 Strategy for Exercising the Adaptation Reporting Power and List of Priority Reporting Authorities (London: HM Government/DEFRA, 2013).
- DeLanda, Manuel (2006): *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. London: Continuum.
- Duit, Andreas, Victor Galaz, Katarina Eckerberg és Jonas Ebbesson (2010): Introduction: Governance, Complexity, and Resilience. *Global Environmental Change* 20(3): 363-368.
- Foucault, Michel (1996): The Birth of Biopolitics. In *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neoliberalism and Rationalities of Government*. Andrew Barry, Thomas Osborne és Nikolas Rose (szerk.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (2008): *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France 1978-1979*. Basingstoke: Palgrave.
- Gleick James (1998): *Chaos: Making a New Science*. London: Vintage.
- Lee, Andrew (2011): CEO's Foreword in Sustainable Development Commission (szerk.): *Governing for the Future - The Opportunities for Mainstreaming Sustainable Development*.
- Hayek, Friedrich von (1952): *The Sensory Order: An Enquiry into the Foundations of Theoretical Psychology*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Hayek, Friedrich von (1978a): *The Three Sources of Values*. London: London School of Economics and Political Science.
- Hayek, Friedrich von (1978b): Lecture on a Master Mind: Dr. Bernard Mandeville', in New Studies. In *Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. Friedrich August Hayek (szerk.). London: Routledge & Kegan Paul, 249-266.
- Hayek, Friedrich von (1945): The Use of Knowledge in Society. *American Economic Review* 35(4): 519-530.

- Honig, Bonnie és Marc Stears (2011): *The New Realism: From Modus Vivendi to Justice*. In *Political Philosophy versus History? Contextualism and Real Politics in Contemporary Political Thought*. Jonathan Floyd és Marc Stears (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 177-205.
- Luhmann, Niklas (1995): *Social Systems*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Maslow, Abraham H. (2002): *The Psychology of Science: A Reconnaissance*. Chapel Hill, NC: Maurice Bassett.
- Mitchell, Melanie (2009): *Complexity: A Guided Tour*. Oxford: Oxford University Press.
- North, Douglass C. (1999): Dealing with a Non-Ergodic World: Institutional Economics, Property Rights, and the Global Environment. *Duke Environmental Law & Policy Forum* 10(1): 1-12.
- Prigogine, Ilya és Isabelle Stengers (1984): *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. New York: Bantam.
- Resnick, Mitchel (1999): *Turtles, Termites, and Traffic Jams: Explorations in Massively Parallel Microworlds*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Scott, James C. (1998): *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition have Failed*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Stears, Marc (2011): *Everyday Democracy: Taking Centre-Left Politics Beyond State and Market*. London: IPPR.
- Stears, Marc (2012): The Case for a State that Supports Relationships, Not a Relational State. In *The Relational State: How Recognising the Importance of Human Relationships Could Revolutionise the Role of the State*. Graeme Cooke és Rick Muir (szerk.). London: IPPR, 35-44.
- Toffler Alvin (1984): Foreword: Science and Change. In *Order Out of Chaos*. Ilya Prigogine és Isabelle Stengers (szerk.). New York: Bantam , xi-xxvi.
- Walker Brian és David Salt (2006): *Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World*. Washington, DC: Island Press.